

ARABAKO EUSKAL TESTU ZAHAR GEHIAGO: GAMARRA ETA LUZURIAGA XVII. MENDEKO BI ARABARREN LEKUKOTZA

Fidel Altuna Otegi

EHU/UPV

0. Sarrera*

Arabako lurretan garai batean hitz egiten zen euskara nolakoa ote zen jakitea aztergai eta helburu duten ikerlanak asko aurreratu zaizkigu azken urteotan. Landuchiok Gasteizen edo handik urrutira gabe bildu bide zuen hiztegiaren argitalpena jo ohi da prozesu honen abiapuntu, M. Agud eta L. Mitxelenak hiztegi hori argitara zutenez gero hasi baitzen ezagun izaten lehengo arabarren euskara: *Dictionarium linguae cantabrice* (1562), Donostia, 1958. Arabako euskara ezagutzeko balio izan diguten artikulua eta liburuak aski ugaritu zaizkigu ordudanik eta jarraibide honen azken urratsa oraindik denbora asko ez dela argitara den testu eta ikerlan bilduma litzateke. H. Knörr eta K. Zuazo izan ditugu hainbat egileren artean osatutako bilduma honen arduradun: *Arabako euskararen lekukoak: ikerketak eta testuak*, Gasteiz, 1998. Betolatzarena —Arabako euskaraz atera zen lehen liburua— 1596an argitara zenetik laugarren mendeurrena betetzen zela ospatzeko pentsatua zegoen bilduma hori eta bi urte geroago beste data seinalatu batean atera da azkenean: Landuchiorena argitara zenetik berrogei urte bete diren urtean. Edizio gileek nekez aukera zezaketen une egokiagorik, bada, ekarpen berri bat edo beste baduen arren nagusiki jada egindakoaren laburpen gisa edo ulertu behar den liburu batentzat.¹

Berrikiago K. Zuazok argitara duen artikulua ere aipagarri da gainera —“Arabako euskararen kokagunea”, *FLV* 31: 80, 1999, 165-184— Arabako euskararen inguruko

* Eusko Jaurlaritzaren eta Euskal Herriko Unibertsitatearen hiru proiekturen laguntza izan du egileak artikulua hau gauzatzeko: GV P1049/97 eta UPV HA055/97. Hirugarrena: 1/UPV/EHU 00106.130-HA-8117/2000. Arantzazuko Joseba Etxeberriaren laguntza eskertu nahi dut bereziki gaiaren inguruko bibliografia emateko nahiz beste edozein zalantza argitzeko eskatu diodan bakoitzean erakutsi duen prestutasun eta pazientziagatik. Bestaldetik, Iñaki Camino, Henrike Knörr, Txipi Ormaetxea eta Koldo Zuazo irakasleei ere eskerrak eman nahi dizkiet lan honi egindako ohar eta zuzenketak direla bitarteko.

¹ Liburuak suposatzen duen atzera begirada eta laburbiltze saio hori indartu eta osatu egin da gainera geroztik edizioaren bi arduradunek, jendeari eta batik bat arabarrei urteotan egin den ikerketa lana ezagutzera emateko, arabarren euskarari buruzko zabaltze lan bana argitara baitituzte: H. Knörr, *Arabako euskarari buruz jakin behar dena*, Gasteiz, 1998; K. Zuazo, *Arabarrak Euskararen Herrian*, Gasteiz, 1999.

ikerketak aurrera jarraitzen duen seinale eta aurrerago, honelako gehiago etorriko diren neurrian, herrialde horretako euskara geroz eta ezagunago egingo zaigu gainera hurrengo urteotan. Horretarako, Arabako toponimian nahiz erdaran geratu diren euskararen hondakinak aztertzen segitu beharko da eta aldi berean han eta hemen gordeta egon daitezkeen testu zahar gehiago agertuz joango direla pentsa dezakegu.

Batzuetan ez da behar testu berririk, ordea, nahikoa izaten baita lehendik ere ezagun direnei arreta gehiagoz begiratzea eta azken kasu honetan egon daitezke, hain zuzen, gaurkoan hemen aipatu nahi ditugun euskal testu laburrak: Landuchioren hiztegiaren baztertzea, izan ere, arabarren euskararen izaera argitzea atzeratu zuen gertaera negargarri gisa aipatua izan den arren, hori ez delako, antza, ikerketa honetan egon den utzikeria mota bakarra; Arabako euskararen izaerari berari lotuta dauden bestelako ajeak ere arruntak izan dira eta arrunt izaten jarraitzen dute, itxuraz, herrialde horretan jatorria duten testuak beste euskalki batzuei egotzen zaizkienean. Arabako euskaraz testu gutxi baditugu ere, tartean badira joera honen bi adibide nabarmen: Betolatzarena Bizkaiko mendebaldeko testutzat jo izan zuten luzaroan ikertzaileek, Arabako izen bereko herriarekin egileak zuen lotura aurkitu zen bitartean; Portalenak Arabako euskara ezagutzeko duen balioa ere oraindik orain egin zaigu ezaguna, Nafarroa sartaldean kokatu bai baina ez baitzen ikusten lehenago halako loturarik. Gaspar de Gamarra eta Juan de Luzuriaga arabar egileak hartzen ditugula, bada, antzeko zerbait gertatu da beren lanetan ageri diren euskal testuekin (ezagunak zirenekin): gipuzkera gisa sailkatuak izan dira beste gabe eta gainerako aukerak kontuan hartzeke.

1. Gaspar de Gamarra (1648)

1.1. Jatorria

Arantzazuko historia ezagun baten egile izan genuen fraide honen lanean badira bi euskal testu artikulatu honetara ekarri nahi ditugunak. Arantzazuko frantziskotarren komentuan gordetzen da historia horren izkribua, urteetan barrena gai honi buruz idatzi dutenek, zuzenean edo besteren bitartez, oinarrian izan duten arren mende honen bigarren erdira arte argirik ikusi gabekoa. Villasante izan genuen testu hau argitara atera zuena eta edizio honi erantsi zion hitzaurrean, besteak beste, testuaren datazioaz eta egiletasunaz ematen dituen argibideak dira interesgarri, izkribuak berak ez baitigu ematen ez egilearen izenik ez testua idatzi zen urterik (1965: 75-77).

Gamarra 1648. urtean idatzi zuen testu baten aurrean egongo ginatke, bada, hitzaurre horretan ematen diren datuen arabera. Gamarra hori nongoa genuen, baina? Villasantek berak iritzi hau dakar hitzaurre horretan bertan aurrerago (1965: 80-81):

Es un hecho que los primeros historiadores franciscanos de Aránzazu ostentan apellidos alaveses: Ocariz, Gamarra, Luzuriaga, Arlegui. Pero es preciso confesar que no nos consta que el P. Gamarra (o quien sea el autor de nuestra historia) fuese alavés; por lo que más abajo diremos, parece más probable que fuese guipuzcoano (oñatiarra, tal vez).

[...]

¿De dónde era el P. Gamarra? Tampoco lo sabemos. Su apellido es castizamente alavés. Pero el guipuzcoanismo que se respira en su libro inclina a pensar que fuera na-

tivo de Guipúzcoa, aunque oriundo de Álava. Una cosa parece cierta: que no era navarro. Un navarro no hubiera emitido ciertos conceptos que vierte en su libro.

Gamarraren jatorria argitu duten beste zenbait datu atera dira, ordea, azken urteotan eta datu horien harian fraide frantziskotar hau arabarra izango litzateke. Frantziskotarren Kantabriako Probintzian Gamarrak izan zuen probintzial karguari esker garbi geratu da beronen jatorria, Ángel Uribek probintzia horrek funtzionatzen zuen moduari buruz ematen dituen datuak direla bitarte (1996: 278-281): Kantabriako Probintzian lau herrialde sartzen zirelarik —Araba, Bizkaia, Gipuzkoa, Kantabria— herrialde haue-tako bakoitzean jaiotako fraideek betetzen baitzuten txandaka, hutsik egin gabe ordena horretan, aipatu kargua hiru urterako.

Gamarra Arabari zegokion txandan izan zen probintzial (1653-1656): zalantza gutxi daude, beraz, haren jatorriaz. Eranskinean Kantabriako probintzial karguan egon diren biografia ematen digunean, Ángel Uribe garbi eta dudarik gabe mintzo zaigu bere lanean fraide honen jatorriaz (1996: 586):

De indudable naturaleza alavesa en razón del orden sucesorio cuatripartito y oriundo posiblemente de la localidad de su apellido, sigue la línea carente de su predecesor en cuanto a conocimiento de sus antecedentes personales. Hasta su nombramiento de guardián de Aránzazu en 1647, sólo se sabe de él que para entonces era lector jubilado, pero no dónde ni cuándo ingresó en la orden, ni qué estudios cursó, ni las cátedras de artes y teología que regentó.

Gamarraren jaioterriari buruz hor ematen zaigun iritzia ez da erabat zuzena baina ezin uka egiatik oso gertu dabilenik: Gamarran bertan ez dugu deitura bereko fraidearen inolako arrastorik inon aurkitu; Gamarratik urrutira gabe topatu ditugu, ordea, aztarna zenbait asko bilatu ondoren.² Esaterako, Arabako Protokoloen Agiritegian —10.703 le-gajoan— Arangizko Juanes de Gamarra izeneko gizon baten testamentu agirian honela irakur dezakegu (75v) (1631-10-02):

Y al d(ic)ho entierro se llame al Padre Fr. Gaspar de Gamarra y por su ausencia al Padre Fr. M(a)r(ti)n de Saralde frayles profesos del Serafico San Fran(cis)co para que encomienden mi alma.

Forondako elizako agirietan aurkitu ditugun berriek datu gehiago eman dizkigute. Ezkontza agirien artean frantziskotar fraidearen gurasoei dagokie, esate baterako, hurrengo (30v) (1597-08-20):

En veinte dias del mes de agosto de mill y qui(niento)s y nouenta y siete velo el B(achi)ller Domingo Ramirez cura del lugar de Aranguiz al L(icencia)do Juan Lopez de Gamarra hijo de Nicolas Lopez y Catelina su muger y a Mari Lopez hija de Gaspar Lopez y Mari Gonçalez difunta en la ygleçia del S(eñ)or S(an) Martin del lugar de Foronda con licencia de mi Phelippe Lopez cura del dicho lugar presediendo las moni-

² Gamarra izena duten bi herrietako jaiotza liburuak ikusiak ditugu; baliteke, ordea, fraidea sortu zen garaiko zenbait jaiotza agiri faltatzea.

tionos conforme manda el sancto consilio siendo testigos muchas personas del dicho lugar y por verdad firme de mi nonbre.

Phelippe Lopez

Forondako bataio agirietan senar-emazte hauek izan zituzten sei seme-alaba ageri zaizkigu: Geronima (31r) (1598-06-01), Juan Baptista (32r) (1600-05-07), Petronilla (40r) (1607-08-01), Francisco (45r) (1615-03-12), Juan (46r) (1616-06-24), Juana (51r) (1622-07-31). Zerrendan Gasparrik ageri ez zaigun arren har dezagun bigarren haur horren jaiotza agirian irakur daitekeena (32r) (1600-05-07):

En siete de mayo de mill y seissientos años yo Phelippe Lopez cura de la ygleçia de Foronda baptisçe a Juan Baptista hijo del Lic(encia)do Juan Lopez de Gamarra y Mari Lopez de Sosoaga vezinos del dicho lugar siendo padrinos Lucas Lopez de Sosoaga y Mençia Lopez de Gamarra y ansi por la verdad firme de mi nonbre.

Phelippe Lopez

Bestaldetik, Arabako Protokoloen Agiritegian, fraidearen aipatu anaia honek egin-dako testamentua topatu dugu gainera: 3.745 legajoan azken orria dugu agiri honek jatorriz zituen orrien artean lehena eta iritsi zaigun orri bakarra. Testamentuaren lehen orri horren atzeko aldean, bada, honako hitz hauek irakur ditzakegu (98v):³

Yten mando que en lugar de las demas funerales que en esta tierra se acostumbran se digan y çelebren por mi alma y mis encomendadas treçientas missas reçadas en la parte y lugar que el Padre Fray Gaspar de Gamarra mi h[er]mano ministro probinçial de esta Probinçia de Cantabri[a] de la Horden de N(uest)ro Padre San Fran(cis)co quisiere y ordenare con toda la brebedad pussible [sic] y se pague de limosna por cada vna dos reales.

Nabarmenki Gaspar de Gamarraren jaiotza agiria falta da beraz goiko zerrendan eta honek bi arrazoi izan ditzake: Forondako jaiotza agirietan, hutsen bat dela bitarte, bilatzen ari garen haur horren jaiotza idatziz jaso ez izana edo galdua izatea baliteke; Forondatik kanpo bizi zitezkeen gurasoak, bestalde, denbora batez behintzat, hartara gero fraide izango zen haurra beste nonbait jaiotza izango delarik. Eginahalak egin arren ezin izan dugu aurkitu honen jaioterria; Forondan bizi izan zela ez dago dudarik, ordea, aipatu berri diren datuak ikusita.⁴

³ Testamentu honek bukaera aldera bide zeraman data eta ezin eman horren berri zehatzik. Alabaina, 1654. urteko apiril aldera egin zela esango bagenu oker handirik gabe, hortxe-hortxe, ibiliko ginatke: Forondako Fausto Lopez de Sosoaga eskribauak 1654an egindako agirien artean dago testamentua eta beronen data oraindik gehiago zehaztu daiteke herri horretako eliza liburutetan testamentu hori egin zuenaren heriotza agiria ikus baitaiteke (79r) (1654-04-20).

⁴ Forondako datuetan ez da nabari hutsunerik: Gaspar de Gamarra ez dugu izango, bada, bertan sortua. Forondako Juan Lopez de Gamarra eta Mari Lopez de Sosoaga goian aipatu senar-emazteek izan zituzten haurren jaiotza daten artean dauden alde handiak ikusita, bestalde, bitarte horietan ume gehiago izango zirela baina beste nonbait jaioko zirela pentsa daiteke.

1.2. Testuak

1.2.1. Lehenengoa

Gamarraren lanean diren bi euskal testuei ere egileari berari luzaroan eman zaion jatorri bera egotzi zaie eta gipuzkera gisa ikusiak izan direla dirudi. Beharbada hala izango dira baina oraingoan, egilearen arabar jatorria ezaguna zaigula, artikulua honetan beste aukera hori ere kontuan hartu nahi genuke. Gamarraren lanean diren bi testuetan lehena zein den ikusi hutsarekin, baina, gipuzkera ote den iritzi horrek oinarri sobera sendoa duela ez dago ukatzerik: Beotibarko kanta ezaguna da hor ageri zaiguna. Villasanteren edizioa hartzen dugularik, bada, kantaren testua honela dator bertan, puntuaketa nahiz letra nagusien erabilera gaurko erara egokitzen ditugula (1965: 98):

E salioles ende Ioan Lopez de Oñez, que era señor de la casa de Larrea en Amasa, con ochocientos guipuzcoanos, e desbarataron toda la gusste e tomaron preso a Martin de Aibar, hombre de mucha estima en Navarra, el qual decia que avia de hacer pechar a los guipuzcoanos y si querian calentarse al sol les venderia el sol a dinero, al qual mataron al tercero dia y prendieron a muchos y ganaron todos los despojos de vestias y armas que montaban cien mil libras, como consta del dicho quaderno y escritura que he referido, y sucedio esto el dicho dia sabado, año de mil y treientos y veinte y uno, y en memoria desto anda un cantar antiguo bascongado que dice assi: «Milla urte iragota ura vere videan, guipuzcoarrocc sartu dira Gastelucos⁵ echean, nafarroquin vildu dira Beotibarren pelean». Que es como si dixera: «Al cabo de los años mil vulten las aguas por do solian yr, assi los guipuzcoanos se an vuelto a los castellanos, y se an encontrado en Beotibar con los navarros».

Beotibarko kanta hainbat lan inprimatu nahiz izkributan dituen aldaera ugari ikusi dugu eta hauen guztien aurrean bada hor hitz bat markatu beharrekoa: kantaren beste bertsio guztiek *igaro* dakarten bitartean *irago* daukagu goiko horretan.⁶ Mendebaldeko eta Oñatiko bertako forma tipikoa dugu bigarrena; Arantzazuko testu batean agertzea ez dateke, beraz, harrigarri. Alabaina, XVII. mendearen bukaera ingurura arte zabaldu ez

⁵ Puntuaketa eta letra nagusien erabilera egin diren aldaketak alde batera uzten ditugula, Villasantek dakarren testuari hitz honetan egin diogu aldaketa bakarra: *Gastelucu* > *Gasteluco* berridatzi dugu gure edizioan. Villasantek, bestalde, minuskulaz idazten duen arren egokiago iritzi izan diogu letra larriaz idazteari: Zaldibiaren eta Garibairen bertsioek hala eskatuko ligukete. Itzulpenaren arabera hemen beste hitz bat espero zitekeen alabaina, Zaldibiaren lanak dituen izkribuetako batzuk dakarten berbera: *Gaztelaco*. Bidenabar, J. Juaristik Zaldibiak egindako itzulpena —Gamarraren testuan denaren berdintsua— manipulazio politiko baten ondorio dela esateko ematen duen argumentuak bere indar guztia galduko luke irakurketa honekin (1986: 851-854). Zaldibiaren eta Garibairen lanetan bi bertsio desberdin genituzke hasieran —Zaldibiak, *Gaztelaco*; Garibaik, *Gasteluco*— bakoitzak bere bertsioaren arabera itzulpena egin zuelarik. Zaldibiaren lanaren izkribu batzuetara pasatu zen geroago —Garibairen lanaren eragina zela bitarteko— bigarrena, baina lehen bezala utzi zen itzulpena. Gipuzkera zaharreko testuak bilduz laster argitara asmo dugun lanean ukitzen den gaia da honakoa.

⁶ Zaldibiaren izkribu ugarietako batean ere aldaera hau dugula konturatu gara artikulua hau bukatua eta bidaltzeko prest genuenean. Gasteizko Seminarioko liburutegiko kopia da aldaera hori dakarrena baina beste esku batek gainetik honela zuzendu duela ikus dezakegu (23r): *yragota* > *ygarota*. Izkribu honen signatura: Ms. 100. Beotibarko kantari zenbait zuzenketa egin zaizkio izkribu horretan, izan ere, adibidez goiko oharrean aipatzen genuen hitza ere honela aldatu zaiolarik (23r): *Gastelaco* > *Gazteluco*.

zen aldaera da berori eta adibide gutxi daude aurrekoak: Landuchiorena dugu horietakoa. Cf. *OEH s. u. igaro*.⁷

1.2.2. Bigarrena

Aipatutako bigarren testura pasatzen garela, berriz, beronen hiru edizio ditugu eskura. Lehendabizi, I. Omaetxebarriak testuaren argazkia argitara atera eta zenbait ohar egin zuen honen inguruan (1956: 193); Mitxelena argazki horretan oinarritu zen gero euskal testu zaharren bere lanean egin zuen ediziorako (*TAV* 166-167).⁸ Villasanteren edizioa, hiruretan berriena, izango da, ordea, hemen erabiliko dena, puntuaketa eta letra larrien erabilera egokitu ondoren, aurreko biak ere gogoan izango ditugun arren (1965: 150):

De los cuales assi muchachos como muchachas veniendo en compañía de sus padres en romería a esta santa cassa de Aranzazu, viendo la santa imagen de la Virgen, luego a grandes voces decían: «Esta, esta es la Señora que nos suele vissitar y consolar-nos quando los muchachos y muchachas de poca edad estamos juntos en Aquelarre guardando los sapos, diciendonos:

«Ene seme alaba chipi laztanchoac, oficio citalori euci eguiçu,⁹ biurtu zaitez¹⁰ Jaungoico poderosoagana christau onac beçela, sinesten deçula¹¹ Jesu Christo criadore redentoreagan¹² eta aren fede santa chatolican, Eleiza Ama Santuac sinistea¹³ aguinçen dituan moduan».

Que reducidas estas palabras bascongadas al language castellano en propiedad quieren decir: «Hijuelos y hijuelas mias muy queridas y amadas, dejad a esse sucio y asqueroso oficio y convertios al omnipotente y verdadero Dios, creyendo como verdaderos christianos en Iesuchristo verdadero criador y redentor de todos y en su santa fee chatolica en la forma y manera que manda crear la Santa Madre Yglesia».

Euskarazko testuan bigarren pertsonako adizki horiek ditugu, bistan denez, bestelako ezein ezaugarri baino lehen aipatu beharreko, formaren aldetik singular izan arren

⁷ Landuchiok 1562an bildutako hiztegiari: *tiroaquin yrago* 'passar con tiro' (168), etab. *OEH*an aipatu ez diren pare bat adibide: *Viva Jesus* deritzon dotrinan *irago*, batetik (Vinson 1888: 65); Eibarko irain bertso batzuetan *yrago*, bestetik (Lekuona, López de Luzuriaga & Narbaiza 1992: 93). Gamizengan *irago* eta *igaro-teco* irakurtzen ditugu (Goikoetxea 1982: 201). Jatorrizkoan bestela dator ordea bigarrena: *iragoteco*. Goikoetxearen edizioak baditu beste hutsen batzuk ere baina inportantzia handirik gabekoak. Zuzenketa hau egin behar litzateke esate baterako: *refrescatuazguero* > *refrescatuazguero* (202).

⁸ Gainera bertso hau internet helbide honetan ere badator baina zenbait hutsekin: <www.vc.ehu.es/gordailua/gamarra.htm>.

⁹ Jatorrizkoan, *-e* erantsi zitzaion geroago aditz honi bukaeran: *eguiçue*. Villasantek, Mitxelenak ez bezala, hemengo ohar honetan nahiz ondoko bietan aipatzen diren pluralgile horiek testuan bertan sartzen ditu giltza artean idatzi arren eta nahiz ohar batean geroko gehiketa direla argitu. Mitxelenak bezala, jatorrizko testua da goian ematen duguna, geroko gehiketa oro alde batera utzirik.

¹⁰ Jatorrizkoan: *biurtuzaitez*. Geroago *-te* erantsi zitzaion aditz honi bukaeran: *zaitezte*.

¹¹ Jatorrizkoan (beharbada): *sinestendeçula*. Geroago *-e* tartekatu zen aditzean: *deçuela*.

¹² Jatorrizkoan: *redentoagan*. Mitxelenak zuzenketa bera bere edizioan. Villasantek dagoen bezala uzten du baina zuzendu beharra aipatzen du orrialde barreneko oharrean.

¹³ Jatorrizkoan: *sinisten*. Mitxelenak eta Villasantek bere horretan uzten duten arren zuzendu egiten dugu gure edizioan itzulpenak hori eskatzen duela uste baitugu.

pluralak baitira adieraren aldetik. I. Omaetxebarriak adizki hauek direla eta egiten duen oharra badu bere interesa (1956: 194-195): Gamarrak, Arantzazu izenaren *arantzan zu* etimologia ematen digularik, goragoko adizkiak erabiltzen ziren aldi berean ordurako *zu* izenordain singularra sortua zela erakusten digu nabarmenki. Gainerantzean, Arabako testuetan ezaguna den ezaugarria dugu honakoa, baina hori ez da nahiko goikoa arabar testu gisa har dezagun, gipuzkera zaharrean bezala euskara guztian egon baitziren hedatuak inoiz adiera pluraleko adizkiok. Begira 17. oharra.

Gamarraren testuko beste zenbait alderdi ere ez dira alde honetatik oso argigarri. Landuchiok, adibidez, lehenengo pertsonako *ene* posesibo zaharra badakar eta gauza bera esan dezakegu *chipi* adjektiboaz; Gamarraren garaian gipuzkeraz idatzi ziren testuetan ere bi hitzok ezagunak direnez, ezin da atera hortik, baina, ondorio handirik.¹⁴ Gainerantzean, *citalori* bezalakoek ere ez digute auzia argitzeko ezertan laguntzen; Gamarraren *eguiçu* eta *deçula* gisako adizkiak, bestalde, gipuzkera bezalaxe izan daitezke arabera.

Gipuzkerarako isuriaren ondorio eta erakusgarri izan daitezkeen zenbait hitz badira, ordea, testuan, Mitxelenak eta geroago beste zenbaitek testua euskalki horren barruan sailkatu izana bermatzeko balio lezaketenak. Cf. *TAV* 167. Aurrerago bide berdinetik: Lakarra 1986: 650. Esaterako: Gamarra *euci* / Landuchio *echi* (107), Gamarra *beçela* / Landuchio *leguez* (148), Gamarra *sinesten* / Landuchio *sinisquetea* (90), Gamarra *eleiza* / Landuchio *elexaco* (93). Albenizekiko ere desberdin: Gamarra *zaitex* / Albeniz *zadiz* (121), Gamarra *aguinçen* / Albeniz *barcaquetaco* (121).¹⁵

Foronda eta Gasteiz —Arabako euskarari hizkera batetik bestera zeuden alde handiak gora-behera— nahikoa hurbil daude bata bestetik bietan euskara berdintsua egingo zela pentsa dezagun. Ondorioz, Gamarra Foronda herrian edo honen inguruan —Gasteiz barne delarik— jaiotakoa baldin badugu, nahikoa dira goian aipatu diren adibideak, Landuchioren hiztegiko hizkeratik urrun samar dauden aldetik, frantziskotar fraide honen testua gipuzkerara hurbiltzeko. Bukatzeko, Gamizek, Albenizek... bestelakoak dituzten aldetik aipagarri litzateke, gainera, amaierako *dituan* adizkiaren objektu pluralarekiko komuntadura.¹⁶

2. Juan de Luzuriaga (1686)

2.1. Jatorria

Arantzazuko beste historia baten egile dugun frantziskotar honen lanean ere badira zenbait euskal testu eta hitz solte hona ekarri nahi ditugunak. Luzuriagarena, Mexikon 1686an inprimatua, Arantzazuko historiarik ezagunena da ziurrenik: *Paranympho Celes-*

¹⁴ Landuchiok 1562an bildutako hiztegian ikus adibidez hurrengoak: *ene gauçea* ‘mi cosa’ (154), *gauça chipia* ‘corta cosa’ (89), etab. Gipuzkeraz ere hauek ageri zaizkigu: A. Unzueta 1982an argitara zuen misere oititzean: *ene culpa* (333); Satrustegik 1960an ateratako Tolosako bertsoetan: *buru chipia* (141).

¹⁵ Landuchio 1562 eta Altuna 1995 erabiltzen ditugu azken bi egile hauek erkatzeko.

¹⁶ Gamarraren adibidea ez da, ordea, argiegia: *duan* edo baliokide bat espero zitekeen horren lekuan. Gamizengan pluralgilea daraman adibide bakarra, berezi samarra halaber, ekartzen du horrek gogora (Goi-ketxea 1982: 202): *Yruñetic gaur egunen | estaquit zer iletan | orain eta seculaco | nai dituzun urtean*.

te. *Historia de la Mystica Zarza, Milagrosa Imagen y Prodigioso Santuario de Aranzazu*.¹⁷ Liburuak beste hiru edizio izan zituen gainera itsasoaz alde honetatik: Donostian 1690. urtean argitarara zirela irakurtzen da horietako biren azalean, batetik; Madrilen 1690. urtean bertan atera zela dio azalean, bestetik, laugarren edizioak.¹⁸ Mexikon argitarara zen lehen edizio hori hartzen dugula, bada, liburua nola idatzi zuen esaten digu egileak berak hasieran (1686: v):

Parto es y benjamin de mi estudio, hijo de mi diestra (ó no sea de mi dolor por su desaliño y cortedad de mi juicio) concebido en Victoria, alentado en Sevilla y dado á la luz publica en Mexico, Imperial Corte de la Nueva-España en este Nuevo Mundo.

Luzuriaga Gasteizen hasi zen beraz liburu honi itxura ematen. Luzuriaga arabarra zela pentsa ote genezake? Bestelakoak irakur daitezke zenbait iturritan. Esaterako, gipuzkoar gisa ageri da herrialde horretan jaiotako gizon ilustreei eskainitako liburu batean bere biografia ematen zaigunean (Lizargarate 1876: 134-135):

Fué natural de Ozeta, pueblo situado al pié de la montaña de Aranzazu, en la provincia de Guipúzcoa, vistió el hábito de San Francisco en la de Cantábría, donde fué Lector jubilado, Guardian de Vitoria y Padre de Provincia, como tambien de la de Valencia. Pasó á la América el año 1680 con el empleo de Comisario general de las Provincias de Nueva España, cuyos conventos é iglesias de su Orden visitó personalmente, haciendo muchas mejoras y manteniendo la disciplina regular en todo su esplendor.¹⁹

¹⁷ Ameriketara bertan euskarazko zatiak dituen beste liburu bat ezaguna zaigu berrogei urte lehenago argitaratua. Juan de Ayllon zen honen egilea: *Relacion de la grandiosa fiesta que se hizo en este convento de N. P. San Francisco de Jesus de Lima a la colocacion de la milagrosa imagen de N. Señora de Aranzazu [...]*, Lima, 1647. Luzuriagak berak ere badakar lan honen aipamena (Arantzazuko kontuak ukitzen dituzten beste bi sermoi ere aipatzen ditu honekin batean gainera, hauetako bat inprimatua): Mexiko 1686: 1 / 28. Cf. Sartrategi 1991, Villasante 1992, Unzueta 1994. Bidenabar, Limako 1647. urteko lan honetan, Juan de Durana arabarra izan daitekeen fraide bat euskaraz mintzo zaigu halaber (Villasante 1992: 596). Arantzazuko Ama Birjinari hika nahiz zuka nola hitz egiten zaion ikus dezakegu, besteak beste, liburuak dituen euskal testuetan (Villasante 1992: 597-601). Bestaldetik, Ameriketara Arantzazuko Ama Birjinaren gainean eta huezaz gainera inprimatu ziren beste hainbat lan aipa daitezke (Ruiz de Larrinaga 1949: 107-108). Bukartzeko, Espainiako erregina hil berriaren omenez atera zen liburu honetan ere bada euskal testurik: *Parentacion solemne que al nombre augusto y real memoria de la Catholica Reyna de las Españas y Emperatriz de las Indias la Serenissima Señora Doña Maria Amalia de Saxonía [...]*, Lima, 1761. Cf. Lohmann 1956.

¹⁸ J. Ruiz de Larrinagak 1923. urteko artikuluan bitan ematen dituen datuez baliatu gara lau edizio hauen berri emateko. Bibliografiek Luzuriagaren liburuaren hiru edizio bakarrik aipatzen dituztelarik —Mexiko 1686, Donostia 1690, Madril 1690— Ruiz de Larrinagak, kronologia aldetik azken bi edizioak ordena horretan argitarara zirela erakustez gainera, laugarren edizio bat ere aipatzen du artikuluan horretan: Donostiako 1690. urtekoa dela irakurtzen da edizio horren azalean ere, baina seguru asko, geroago aterea eta lauretan azkena litzateke; Donostian aipatu urtean ateratako edizioa imitatuz, baimen berririk eta ez eskatzeko, inpresoreak legez kanpo aterea izan bailiteke (1923a: 126-128; 1923b: 403-408). Donostiako Koldo Mitxelena lau edizioak daude eta edizio horietako ale bana erabili ditugu artikuluan honetarako: Mexiko 1686 (J. U. 4772 b), Donostia 1690 (J. U. 4772 a), Madril 1690 (J. U. 4772 c), Donostia 1690 (J. U. 4772 d).

¹⁹ Luzuriagaren lanen berri ematen zaigu jarraian. *Paranymphoaz* gainera bertan beste pare bat lan inprimatu aipatzen zaizkigu; Zumarraga apezpikuaren bizitza bat idatzi zuela esaten da gainera. Donostiako Koldo Mitxelena Luzuriagari beste fraide arabar batek eskaini zion sermoia ere ikus dezakegu: Ioan de Mendozaya Ayala, *Sermon de la milagrosa aparicion de la imagen santa de Aranzazu*, Viuda de Francisco Rodriguez

Luzuriaga gipuzkoarra zelako hori nahasketa baten ondorena da nabarmen: Gamarraren kasuan ibili garen bezala egilearen jatorria zein ote zen bila ibili beharrik ez dugu izan oraingo honetan. Arantzazura Arabatik egiten diren prozesioak aipatzean, Luzuriagak berak ematen digu bere sorterriaren berri (1686: 2 / 73):²⁰

De la Provincia de Alaba se ordenan y componen muchas y edificativas processiones los dias q(ue) en el consejo se señalan y salen de los lugares siguientes: Ozaeta (dulcissima patria mia, si felice por cifra compendiosa de nobleza, letras y armas, dichosissima por vezina al Santuario de Aranzazu a distancia de dos leguas en vna subida y bajada grandes con otras pequeñas, ocasionando la corta distancia á los vezinos á recrearse con mas frecuencia en la contemplacion del dulcissimo rostro desta santissima imagen), Heginoa, Andoin, Vrabain, Ylarduya,²¹ Salduendo, Galarreta, Alueniz, San Roman, Luzuriaga, Arriola, Gordoia, Heredia, Axpuru, Larrea, Hermua, Helguea, Garayo, Marieta, Larrinzar, Orinain, Vrizar, Mendexur, Vribarri, Arrazua, Alegria, Añua, Hijona, Higueleta, Herenchun, Junguitu, Hetura, Maturana, Guevara, Zoazo de Gamboa.

Ozaetako jaiotza liburuak begiratu ondoren, bada, egilearen jaiotza agiria izan litekeen hau aurkitu dugu herri horretako bigarren sakramentu liburuan eta jatorrizko grafia ezertxo ere aldatzeke (217r):²²

En el lugar de Oçaeta a siete dias del mes de abril de mill j seysçientos j veñte j siete años jo el Dotor Lopez de Çuaço cura j benefff(icia)do en el d(ic)ho lugar baptize a Juan hijo de Domingo Rujz j Maria de Egujnoa su legitima muger siendo padrinos Joan de Egulaz j Maria Perez de Jduja viuda vezinos del d(ic)ho lugar j en fee de ello firme jo el d(ic)ho cura.

El D(ot)or Lopez de Çuaço

Lupercio, 1685, Mexiko. Aipamena: Bilbao 1974: 239 (izenburuko hitzen bat eta data zuzendu beharrean). Cf. 74. oharra. Vinsonengan ere Luzuriagari jatorri bera ematen zaiolarik datua goiko aipu horretatik hartu du nabarmen (1891: 136-137). Sorarrainek Vinsonen datua zerbait aldatua: Ozeta > Oñate bihurtu zuen bere lanean (1891: 86-87). Aipaturiko biografia horretan ematen den beste zenbait datu zuzendu eta osatu egin behar dira gainera: Luzuriaga 1682-1688 urteetan egon zen komisario, Mexikora 1683an pasatu zelarik bere postua betetzera. Cf. Zamora 1990: 270 eta 272. Luzuriagaren agintaldia ez zen izan bestalde goiko aipuan adierazten den bezain idiliko eta orbangabea: Arabako bere familiari —adiskide zituen euskal itsasgizon zenbaiten bitartez— urre-zilarrak nahiz era guztietako bitxiak bidaltzen bide zizkion bere karguaz baliaruz eta helburu erlijiosoen aitzakia erabiliz (Zumarragaren bizitza idatzi ez ezik bere eredu jarraitu zuen behar bada). Cf. Zamora 1990: 243 eta 274. Luzuriaga Mexikon hil zen otsailaren zortzigarren egun batean baina ez dugu urtea zehazki ezagutzen (Aperribai 1941: 3). Arantzazuko Joseba Etxeberriak 1700. urtearen inguruan hil zela aipatu digu telefonoz.

²⁰ Mexikoko 1686. urteko lehen edizioa da hemen ere aipatu duguna. Beherago, 1690. urteko data duten beste hiru edizio ere erabili dira artikulu honetan eta honela datoz aipatuak: Donostiako lehen edizioa (1690a), Madrilgo edizioa (1690b), Donostiako bigarren edizioa (1690c). Luzuriagaren liburuak beste hiru zati edo «liburu» ditu bere barnean bakoitzak bere orrialde zenbaketa daramala. Erreferentziak ematean, hemen bezala, orrialde zenbakiaren aurretik «liburu» zenbakia emango dugu beraz aurretik.

²¹ Jatorrizkoan: *Yladuya*.

²² Juan delako honen jaiotza agirian ageri den aitaren deitura ez bide dago ordea osorik, senar-emazte hauek izan zituzten beste seme-alaben jaiotza agirietan bestela ageri baita: «Domingo Rujz de Luçuriaga j Maria de Egujnoa» (215r, 001v, 004v). Kontrara, azkeneko hiru agiriotako lehenean aipatzen den umearen izena honela ageri da bigarren sakramentu liburuaren hasierako jaiotakoan indizean: «Maria de Luzuriaga».

Ondorioz, Juan (Ruiz) de Luzuriagak Ozaetako euskara erabili ote zuen bere liburuan diren euskarazko testuetan? Mitxelenak, Luzuriagaren testu horietako baten berri ematen duelarik, gipuzkera gisa tratatzen du itxuraz (*TAV* 167). Eta hala da. Mitxelenak ez zuen, ordea, edizio egokia erabili: Donostiako 1690. urteko edizioa izan zuen esku artean aipamen horretarako, Mexikoko 1686. urtekoan diren euskal testuak gipuzkerara egokitua dituen. Mitxelenak Luzuriagaren lanean ziren beste euskal testu labur batzuk aipatu ere ez ditu egiten, gainera. Horregatik, Ozaetako fraide frantziskotar honen laneko euskal testu guztiak eman nahi ditugu oraingoan, Mexikoko jatorrizko edizio hori nahiz ondoren izan ziren beste hirurak ere gogoan hartzen ditugula.

2.2. Testuak

2.2.1. Lehenengoa

Mexikoko 1686. urteko edizioak grabatu handi bat du titulua eta edizioaren beste datuak daramatan azalaren hurrena datorren orriaren gibeletik: Arantzazuko Ama Birjina ageri da bertan eta zortzi lagun daude haren oinetan. Ezkerretara dauden laurak fraideak dira eta eskuinetara, aldiz, gizaseme bat eta hiru emakume ageri zaizkigu: bakoitzaren ahotik zinta bat ateratzen da eta komikietako pertsonaien erara pertsonaia bakoitzak esaten dituen hitzak datoz zinta horietan idatziak (fraideek latinez, euskaraz besteek). Honakoak dira zortzi lagun horiek esaten dituzten zortzi esaldiak (1686: IV):²³

Salve Regina. Mater Christi. Ave Gratia Plena. Tota Pulchra es²⁴ Maria. Virginia²⁵
S(anti)s(sim)a Aranzazuco. Zeruco Lorea. Zeugan daducagu.²⁶ Zeruraco esperanza.

Donostiako 1690. urtearen data daramaten bi edizioetan lehenak ere badu grabatua baina honek ere ez ale guztietan: Ruiz de Larrinagak, hain zuzen, azalaren hurrengo orrian grabatua —oraintxe aipatu berri dugunaren antzekoa baina ez berdina— daraman ale bat aipatzen du eta, berak dioenez, edizio beraren beste aleetan ez omen du halakorik ikusi (1923a: 126-128; 1923b: 403-405).²⁷ Arantzazun dago ale hori gaurko egunean —Tolostatik eraman bide zuten frantziskotar bibliografo ezagun horren garaietan— eta kopiatu ere bertan kopiatu ahal izan dugu ondorioz —Ruiz de Larrinagak bere ere kopiatu zuen arren akats bat edo beste egin baitzuen tartean— Arantzazuko

²³ Mexikon 1686an atera zen edizioko ale guztietan ez zaigu, ordea, grabatu hau agertzen: Donostiako Koldo Mitxelenan den eta guk lan honetarako erabili dugun aleak, esate baterako, badakar; Gasteizko Sancho el Sabio Fundazioaren aleak nahiz ikusi ditugun beste guztiak ez dute, berriz, halakoren arrastorik. Bidean, Mexikoko Arantzazuko Amaren Kofradiak ateratako libururen batean edo batzuetan grabatu honen oso antzekoak ageri bide dira zenbait urte geroago (XVIII. mendean): Elustondo 2001: 21; Zubizarreta 2001: 43.

²⁴ Jatorrizkoan halaxe.

²⁵ Jatorrizkoan ere halaxe. *Virgīna* ala *Virginea* idatzi nahi iran ote zuten? Seguru asko lehena.

²⁶ Jatorrizkoan: *Zeugandaducagu*.

²⁷ Donostiako Elizbarrutiko Agiritegi Historikoan grabatu hau bera daraman edizio bereko beste ale bat dagoela konturatu gara artikulu hau jada bukatua genuenean. Donostiako Elizbarrutiak berrogeita hamar urte bete zituenean argitara atera zen katalogoan, hain zuzen, grabatu hori ikus daiteke gainera (Apeztegi & Garro 2000: 59).

Ama Birjinaren oinetan diren zortzi lagunak aipatu grabatu horretan nola mintzo zaizkigun (batek ez du hitz egiten) (1690a: III):²⁸

Mater Christi. Tota Pvlcra. Ave Maria. Salve Regina. Virgen Santissima. Nere Lastana.²⁹ Nere Vioza.³⁰

2.2.2. Bigarrena

Luzuriagak Fray Salvador de Almia eta Fray Miguel de Espilosin fraideen arteko hainbat elkarrizketa ematen dizkigu bere lanaren bigarren zati edo *liburuan*.³¹ Euskaraz egin bide ziren elkarrizketa horietako gehienak erdaraz emanak badatoz ere tartean bada esaldi labur bat jatorrizko hizkuntzan (1686: 2 / 31-32; 1690a: 2 / 20-21; 1690b: 2 / 31-32; 1690c: 2 / 20-21):³²

Por que siendo guardian el mesmo Padre Fray Salvador [...] topò à Fray Miguel à la puerta del sepulchro con la cabeça muy inclinada y pegada à la puerta [...]. Dixole el padre guardian en vazquence: «Cer eguiten degu adisqueidea?».³³ Que en castellano es: «Que hazemos amigo?». Y respondió en el mesmo idioma y lenguaje: «Estoy, padre guardian, pensando en hazer vna jornada larga y como la tengo de hazer».³⁴

Porque siendo guardian el mismo Padre Fray Salvador [...] topò à Fray Miguel à la puerta del sepulcro con la cabeça muy inclinada y pegada à la puerta [...]. Dixole el padre guardian en vasquence: «Cer eguiten degu adisqueidea?».³⁵ Que en castellano es:

²⁸ Lehenago ere gai hau aipatu dugun arren deigarri egiten zaigu berrir zortzi lagun horiek erabiltzen dituzten hiru hizkuntzen banaketa: grabatuaren ezker aldean ageri diren lau fraideak latinez mintzo dira alde batetik, ezpata duen gizon bat dator ondoren eta horrek erdara darabil, azkenik hiru emakume ditugu eta hauetatik hitz egiten duten biak euskaraz mintzo zaizkigu. Gainera, Mexikon Sor Juana Inés de la Cruz, euskal jatorria zuen monjak ere idatzi zituen bi emakume hauen ahotik irteten diren bi esaldiak (*TAV*124-125): *nere vioza, nere lastana*.

²⁹ Jatorrizkoan honela idatzirik. Ruiz de Larrinagak oker idazten du bere bi artikuluetan: *Lastana* (1923a: 127; 1923b: 404).

³⁰ Jatorrizkoan honela idatzirik. Ruiz de Larrinagak oker idazten du bere artikuluetako batean: *Vioza* (1923a: 127).

³¹ Bilbokoa izan daiteke agian lehen fraide horren deitura (*Albiaen* aldaera). Arantzazun bizi izan ziren fraide ospetsuen bizitza kontatzen duenean, Luzuriagak hainbat orri eskaintzen dizkio, bestalde, Sunbillako Fray Miguel delako fraide horren bizitza bertutez betea kontatzeari: Fray Juan de Zumarraga hartzen du hizpide aurrena (1686: 2 / 11-21), Fray Miguel de Espilosinez arduratzen da geroago (1686: 2 / 22-49), etab.

³² Luzuriagaren liburuak izan zituen lau edizioen testuak emango ditugu, 20. oharrean esan bezala eta horko ordena kronologiko bera mantenduz. Donostiako bi edizioek, ikusiko dugun bezala, aldaketa zenbait zituzten lehen edizioarekiko; Madrilgoak, berriz, leialki jarraitzen dio lau urte lehenago aterea zen lehen edizioari.

³³ Jatorrizkoan batera idatzia dator aditza: *eguitendegu*. Bereiz dago ordea ondoko hitza: *adis quidea*.

³⁴ Elkarrizketak jarraitu egiten du baina biak euskaraz ari direla propio esan arren testua erdaraz ematen zaigu liburuan. Luzuriagak beste nonbait ere aipatzen du euskara bere liburuan: euskaldunak erromatarren eskuetan euskal kantak ahotan zituztela hiltzen zirela esaten digunean, esaterako (1686: 1 / 5). Arantzazun iraileko lehen zortzi egunetan: «Todos los ocho dias por mañana y tarde huvo eruditos sermones de excelentes y grandes predicadores que en castellano y vazcuense se esmeraron [...]» (1686: 1 / 94).

³⁵ Jatorrizkoan batera idatzia dator aditza: *eguitendegu*. Ondorengo hitz bakar gisa idatzia dator oraingoan: *adisquidea*.

«Que hazemos amigo?». Y respondiò en el mismo idioma y lenguaje: «Estoy, padre guardian, pensando en hazer una jornada larga y como la tengo de hazer».

Porque siendo guardian el mismo Padre Fray Salvador [...] topò à Fray Miguel à la puerta del sepulcro con la cabeça muy inclinada y pegada à la puerta [...]. Dixole el padre guardian en vasquene: «Cer eguiten degu adisquidea?».³⁶ Que en castellano es: «Que hazemos amigo?». Y respondiò en el mismo idioma y lenguaje: «Estoy, padre guardian, pensando en hazer vna jornada larga y como la tengo de hazer».

Porque siendo guardian el mismo Padre Fray Salvador [...] topò á Fray Miguel á la puerta del sepulcro con la cabeça muy inclinada y pegada à la puerta [...]. Dixóle el padre guardian en vasquene: «Cer eguiten degu adisquidea?».³⁷ Que en castellano es: «Que hazemos amigo?». Y respondiò en el mismo idioma y lenguaje: «Estoy, padre guardian, pensando en hazer una jornada larga y como la tengo de hazer».

2.2.3. Hirugarrena

Aurreraxeago, Luzuriagak Fray Miguel de Espilosin berak esaten zituen beste hitz batzuk ematen dizkigu. Oraingoan ere lau edizioez baliatzen garelarik (1686: 2 / 45; 1690a: 2 / 29; 1690b: 2 / 45; 1690c: 2 / 29):

El Siervo de Dios Fray Miguel [...] con el mismo estilo simple y puro llamaba à la Soberana Virgen: «Gure atsoa».³⁸ Que quiere dezir: «Nuestra vieja». Por que el amor, sin ajar los respectos, enseña y sabe dezir palabras menos cortesananas à oydos politicos del mundo pero muy dulces y³⁹ agradables à las atenciones divinas [...].

El Siervo de Dios Fray Miguel [...] con el mismo estilo simple y puro llamava à la Soberana Virgen: «Gure azçoa». Que quiere dezir: «Nuestra vieja». Porque el amor, sin ajar los respectos, enseña y sabe dezir palabras menos cortesananas à oydos politicos del mundo pero muy dulces y agradables à las atenciones divinas [...].

³⁶ Jatorrizkoan batera idatzia dator aditza: *eguitendegu*. Bereiz dago ordea ondoko hitza: *adis quidea*.

³⁷ Oraingoan *eguiten degu* horrelaxe, hitz bitan, idatzi da eta hitz bakar gisa ondokoa: *adisquidea*.

³⁸ Jatorrizkoan: *gure athoa*. Luzuriagak *achoa* edo *atsoa* idatziko zuen inpresiora bidali zuen eskuzko tes-tuan eta, beraz, aldaketa hauetako bat egingo zuten inprentan bi letretako bat aldatuz: <ch>tik <th>ra edo <ts>tik <th>ra. Lehenengo aukera horren alde bi arrazoi egon daitezke. Sartaldeko euskaraz idatzitako testue-tan, batetik, XVII. mendean <ts> grafiaren erabilera ez zen artean oso hedatua. Cf. Lakarra 1996: 18-19 & 23. Luzuriagak berak antzeko beste kasu bat ere badakar, bestalde (*Sancho* erdarazko ordaina edo asimilazio kon-turen bat ibil daiteke honako honetan, baina, tarteko): *Ancho chapel* (< *Antso txapel*). Ondorioz, *athoa* > *achoa* zuzendu behar genuke honen arabera. Bigarren aukera bat ere badela ezin dugu ahaztu, ordea. Sartaldean <ts> hedatuegi ez egoteak ez du esan nahi eremu horretako egileei ezezagun zitzaienik. Mikoletagan, Luzuria-gak baino hogeita hamar bat urte lehenago idazten zuelarik, <ts> grafiaren zenbait agerraldi ikus daitezke esa-te baterako: *etsea* (14), *ytsasoa* (18), *atsoa* (23), *ytsuric* (27), etab. Bestalde, <ts>ren ordez <ch> idaztea ez zen garai hartan ohikoa nahiz inoiz gertatu. Cf. TAV 173. Bukartzeko, <s>tik <h> ateratzea ez bide da ezinezko, <s> luzearen kasuan behintzat. Vulcanius-ek Leizarragaren aitagurea kopiatzean, esaterako: *reJumà* > *rehumà* (Garate 1961: 243). Bigarren aukera hartu eta honela zuzendu dugu azkenik: *athoa* > *atsoa*.

³⁹ Jatorrizkoan y bikoiztua.

El Siervo de Dios Fray Miguel [...] con el mismo estilo simple y puro llamava à la Soberana Virgen: «Gure atsoa».⁴⁰ Que quiere dezir: «Nuestra vieja». Porque el amor, sin ajar los respectos, enseña y sabe dezir palabras menos cortesanas à oídos politicos de el mundo pero muy dulces y agradables à las atenciones divinas [...].

El Siervo de Dios Fray Miguel [...] con el mismo estilo simple y puro llamaba à la Soberana Virgen: «Gure azçoa». Que quiere dezir: «Nuestra vieja». Porque el amor, sin ajar los respectos, enseña y sabe dezir palabras menos cortesanas à oydos politicos del mundo pero muy dulces y agradables à las atenciones divinas [...].

2.2.4. *Laugarrena*

Gamarraren Arantzazuko historia, lehen esan denez, ondoko beste hainbat egilek erabili duelarik, Luzuriaga ere ez zen gutxiago izan eta erruz erabili zuen haren eskuizkribua.⁴¹ Gamarraren lanean diren bi euskal testuetan bigarrena —luzeena— Ozaetako egileak ia hitzez hitz errepikatu zuen ondorioz bere liburuan (1686: 2 / 61-62; 1690a: 2 / 39; 1690b: 2 / 61-62; 1690c: 2 / 39):⁴²

Estos tiernos y delicados infantes [...] llegando á ver la soberana imagen de Nuestra Señora en su capilla, levantaron el grito diciendo: «Esta es la Señora que nos solia visitar y consolar en Aquerlarre quando estabamos juntos guardando los sapos y nos dezia assi:

«Ene seme alaba chipi laztanchoac, oficio citalori euci eguiçu.⁴³ Biurtu zaitetz⁴⁴ Jaungoico⁴⁵ poderoso agana christau onac becela, sinisten deçula⁴⁶ Jesu-Christo criadore eta redemptore agan eta aren fede santa catholican Eleiza Ama Santuac sinistea⁴⁷ aguinçen dituan moduan».⁴⁸

Que reducido del vazquenze à el castellano es dezir: «Hijuelos y hijuelas mias muy queridas y amadas, dexad esse sucio é immundo oficio y convertios al omnipotente y verdadero Dios, creyendo como verdaderos⁴⁹ christianos en Jesu-Christo criador y redemptor de todos y en su santa fee catholica en la forma que manda creer la Santa Madre Iglesia».

Estos tiernos y delicados infantes [...] llegando a ver⁵⁰ la soberana imagen de Nuestra Señora en su capilla, levantaron el grito diciendo: «Esta es la Señora que nos

⁴⁰ Jatorrizkoan: *gure atsoa*. Cf. 38. oharra.

⁴¹ Luzuriagak berak aitortzen du hau bere lanean (1686: 1 / 46). Aurrerago, Gamarra Arantzazun bizi izan zen garaiko gertaera bat ere kontatzen du gainera (1686: 3 / 68).

⁴² Mitxelena Luzuriagaren bertzio hau aipatzen du baina lehen esan bezala ez du jotzen jatorrizko ediziora eta bai aldaketa zenbait dituen bigarren ediziora (*TAV* 165-166). Gainera hau internet helbide honetan ere badator baina zenbait hutsekin: <www.vc.ehu.es/gordailua/luzuriaga.htm>.

⁴³ Jatorrizkoan: *eguiçu*.

⁴⁴ Jatorrizkoan: *zartez*.

⁴⁵ Jatorrizkoan: *Jaun goico*.

⁴⁶ Jatorrizkoan batera: *sinistendeçula*.

⁴⁷ Jatorrizkoan: *sinisten*. Begira goiko 13. oharra.

⁴⁸ Jatorrizkoan: *dituam moduan*. Begira beheko 54. oharra.

⁴⁹ Jatorrizkoan: *verdaderos*.

⁵⁰ Jatorrizkoan batera: *aver*.

solia visitar y consolar en Aquer Larre quando estavamos juntos guardando los sapos y nos dezia assi:

«Ene seme alaba chipi laztanchoac, oficio citalori utzi eguiçu.⁵¹ Biurtu zaitez Jaungoico poderosoagana christau onac bezela, sinisten deçula⁵² Jesu Christo criadore eta redemptoreagan eta aren fede santa catholican Eleiza Ama Santuac sinistea⁵³ aguincent dituan moduan».⁵⁴

Que reduzido del vasquense á el castellano es dezir: «Hijuelos y hijuelas mias muy queridas y amadas, dexad esse sucio è inmundo oficio y convertios al omnipotente y verdadero Dios, creyendo como verdaderos christianos en Jesu Christo criador y redemptor de todos y en su santa fè catolica en la forma que manda crear la Santa Madre Iglesia».

Estos tiernos y delicados infantes [...] llegando à ver la soberana imagen de Nuestra Señora en su capilla, levantaron el grito diziendo: «Esta es la Señora que nos solia visitar y consolar en Aquerlarre quando estavamos juntos guardando los sapos y nos dezia assi:

«Ene seme alaba chipi laztanchoac, oficio citalori euci eguiçu.⁵⁵ Biurtu zaitez⁵⁶ Jaungoico⁵⁷ poderoso àgana⁵⁸ christau onac becela, sinisten deçula⁵⁹ Iesu Christo criadore eta redemptore agan eta aren fede santa catholican Eleiza Ama Santuac sinistea⁶⁰ aguincent dituan moduan».⁶¹

Que reducido del vasquense al castellano es dezir: «Hijuelos y hijuelas mias muy queridas y amadas, dexad esse sucio è inmundo oficio y convertios al omnipotente y verdadero Dios, creyendo como verdaderos christianos en Iesu Christo criador y redemptor de todos y en su santa fè catolica en la forma que manda crear la Santa Madre Iglesia».

Estos tiernos y delicados infantes [...] llegando á ver la soberana imagen de Nuestra Señora en su capilla, levantaron el grito diziendo: «Esta es la Señora que nos solia visitar y consolar en Acker Larre quando estavamos juntos guardando los sapos y nos dezia assi:

«Ene seme alaba chipi laztanchoac, oficio citalori utzi eguizu.⁶² Biurtu zaitez Jaungoico poderosoagana christau onac bezela, sinisten deçula⁶³ Jesu Christo criadore eta redemptoreagan eta aren fede santa catholican Eleyza Ama Santuac sinistea⁶⁴ aguincent dituan moduan».

⁵¹ Jatorrizkoan batera: *utzieguiçu*.

⁵² Jatorrizkoan batera: *sinistendeçula*.

⁵³ Jatorrizkoan: *sinisten*. Begira goiko 13. oharra.

⁵⁴ Jatorrizkoan: *dituam moduam*. Mitxelenak bere horretan uzten du bere edizioan nahiz aldatu beharra aipatu (TAV166).

⁵⁵ Jatorrizkoan: *eguicu*.

⁵⁶ Jatorrizkoan: *zartez*.

⁵⁷ Jatorrizkoan: *Jaun goico*.

⁵⁸ Jatorrizkoan: *à gana*. Gaztelaniazko preposizioari ezarri ohi zaion azentu bera genuke honakoa.

⁵⁹ Jatorrizkoan batera: *sinistendeçula*.

⁶⁰ Jatorrizkoan: *sinisten*. Begira goiko 13. oharra.

⁶¹ Jatorrizkoan: *dituam moduam*. Begira goiko 54. oharra.

⁶² Jatorrizkoan batera: *utzieguizu*.

⁶³ Jatorrizkoan batera: *sinistendeçula*.

⁶⁴ Jatorrizkoan: *sinisten*. Begira goiko 13. oharra.

Que reduzido del vasquence al castellano es dezir: «Hijuelos y hijuelas mias muy queridas y amadas, dexad esse sucio è inmundo oficio y convertios al omnipotente y verdadero Dios, creyendo como verdaderos christianos en Jesu Christo criador y redemptor de todos y en su santa fè catolica en la forma que manda creêr la Santa Madre Iglesia».

2.2.5. Bosgarrena

Luzuriagak «Apota Monesterio»ko Juan de Aguirre Jaunsolo ohean gaixo zegoen gizon baten kasua kontatzen digu hurrena: Arantzazura erromes joateko promesa egin omen zuen bizkaitar honek hiltzeko zorian zegoela eta promes hori egin bezala sendatuta gelditu omen zen bat-batean. Ingurukoak beragana hurbildu zirenean egin berria zuen promes hori betetzeko gogo bizia erakutsi omen zuen, gainera (1686: 3 / 40; 1690a: 3 / 26; 1690b: 3 / 40; 1690c: 3 / 26).⁶⁵

Assi que llegaron á su cama, levantò el grito diciendo en vasquenze: «Vereala⁶⁶ sa-guico naiz eta alan eguingo det». ⁶⁷ Que en castellano es: «Levantareme luego y lo haré assi».

Assi que llegaron à su cama, lebantò el grito diciendo en vasquence: «Vereala jai-quico naiz⁶⁸ eta ala eguingo det». ⁶⁹ Que en castellano es: «Levantareme luego y lo haré assi».

Assi que llegaron à su cama, levantò el grito diciendo en vasquence: «Vereala⁷⁰ sa-guico naiz eta alan eguingo det». ⁷¹ Que en castellano es: «Levantarème luego y lo haré assi».

Assi que llegaron à su cama, lebantò el grito diciendo en vasquence: «Vereala jai-quico naiz⁷² eta ala eguingo det». ⁷³ Que en castellano es: «Levantareme luego y lo haré assi».

⁶⁵ Mitxelenak Luzuriagaren testu hau aipatzen du baina gorago esan bezala ez jatorrizko lehen edizioa erabiliz; Donostiako 1690. urteko edizioa darabil eta berau gipuzkerara egokitua dago hemen ikus daitekeen bezala (TAV167).

⁶⁶ Jatorrizkoan: *verea la*.

⁶⁷ Jatorrizkoan: *eguin godet*.

⁶⁸ Jatorrizkoan: *jaiquiconnaiz*.

⁶⁹ Jatorrizkoan: *eguingodet*.

⁷⁰ Jatorrizkoan: *verea la*.

⁷¹ Jatorrizkoan: *eguin godet*.

⁷² Jatorrizkoan: *jaiquiconnaiz*.

⁷³ Jatorrizkoan: *eguingodet*.

40. Lib. 3. Paranympo celeste

los que estaban presentes le dexassen solo porque queria sofegarse, y encomendar su espiritu. à Nuestra Señora de Aranzazu. Hallandose en quietud, y soiego dixo à la Purissima Reyna estas palabras: *No merezco Señora me oygais por mis muchas culpas, ni que estéis en misericordia conmigo pues merezco castigo. Pero confiando en vuestra piedad, me atrevo a suplicaros me concedais vida por agora; q̄ yo ofrezco emplearla en servir a nuestro Hijo para la salvacion de mi alma; y tambien ofrezco ir à visitaros en voveria; llevando sobre mis hombros la hachas de cera, y esta mortaja, que esta prevenida para mi entierro.*

Repentina sanidad conseguida á la invocacion de N. Señora.

53. Acabò estas razones, y quedò con algun soiego como dormitando. Entraron los que le assistian juzgando que aquel reposo, y quietud era de difunto ya. Assi que llegaron à su cama, levantò el grito diziendo en vasquèze: *Verea la sagnico naiz, eta alan eguin godet. Que en castellano es: Levantarème Luego, y lo haré assi.* No solamente mostrò en las voces estos alientos, sino tambien en la valentia, y fortaleza de los miembros. porque hallandose libre de todo accidente aquel dia el siguiente fue à la Iglesia Patrochial con no menor admiracion de los de su casa, que de los vezinos; que juzgandole ya muerto; mas que sanidad les parecia resurreccion tal prodigio. Mas reconociendo todos se obra de la Santissima Imagen de Aranzazu tal maravilla; glorificarõ à su toberano Hijo en tal Madre, que tal salud sabe prestar à los hombres, para mayor gloria, y culto de su Templo; adonde fue luego convaliente, y robusto el dicho Juan de Aguirre, llevando al hombro la mortaja, y cera ofrecida, que pesó quarenta y nueve libras, ofreciendolas para que ardiessen en la Capilla de la Uirgen purissima; cuyo favor

y re

26 Lib. 3. Paraninfo Celeste

merexo castigo. Pero con todo fiando en vuestra piedad, me atrevo á suplicaros me concedais vida por aora; que yo ofrezco emplearla en servir á vuestro Hijo para la salvacion de mi alma; y tambien ofrezco ir á visitaros en romeria; llevando sobre mis hombros las hachas de cera; y esta mortaja; que está prevenida para mientierro.

Repentina fanidad, conseguida á la invocacion de nuestra Señora.

53. Acabò estas razones; y quedò con algun sosiego, como dormitando. Entraron los que le asistian juzgando, que aquel reposo; y quietud era de difunto ya. Assi que llegaron á su cama; lebrantò el grito, diziendo en Vasquènçe: *Verca! jaiquiconaz; eta ala egingodet.* Que en Castellano es: *Levantareme. Luego; y lo harè assi.* No solamente mostrò en las voces estos alientos, sino tambien en la valentia; y fortaleza de los miembros; porque hallandose libre de todo accidente aquel dia; el siguiente fue á la Iglesia Parroquial; con no menos admiracion de los de su casa; que de los vezinos; que juzgandole ya muerto; mas que fanidad les parecia resurreccion; tal prodigio. Mas reconociendo todos ser obra de la Santissima Imagen de Aranzazu; tal maravilla; glorificaron á su Soberano Hijo, en tal Madre; que tal salud sabe prestar á los hombres; para mayor gloria, y culto de su Templo; adonde fue luego convaliente; y robusto el dicho Juan de Aguirre; llevando al hombro la mortaja, y cera ofrecida; que pesò quarenta y nueve libras; ofreciendolas para que ardieran en la Capilla de la Virgen purissima; cuyo favor; y remedio vivió siempre en la memoria deste hombre; obligandole el recuerdo de ramaño beneficio; á perpetuarle en la devocion de MARIA, y obervancia de las obligaciones de Christiano.

En todas partes oora milagrosamente nuestra Señora de Aranzazu.

Fray Placido Gutierrez, Monge Benito, sanò por nuestra Señora de Aranzazu.

54. Como la gracia, y piedad de MARIA no se enièn á margenes, no se estrechan sus remedios á solo los Payles de Cantabria; sino que saliendo de sus rayas, aun á los estraños [si alguno lo puede ser de su abrigo] participa la salud; y sosoro con abundancia. El Padre Maestro Fray Placido Gutierrez, Hijo del gran Patriarca San Benito, viviendo en el Colegio de San Vicente de Salamanca; donde era Procurador mayor, y juntamente Prelado de aquella casa, padeciò por los años de mil y seiscientos y quarenta y siete, el accidente de una calentura continua, y achaque colico; de que defauciado ya, se avia prevenido para morir con todos los Sacramentos de la Iglesia. Conversando Religiosamente un dia con Fray Pedro Barambio, entre otras palabras de edificacion; y ternura, le refirió algunos milagros de los innumerables que nuestra Señora de Aranzazu, avia obrado con dolientes; y enfermos; que en los ultimos aprietos de sus achaques avian ofrecido, y votado ir en peregrinacion á su Templo. Alentado con esta plática el Maestro; prometió á MARIA visitar su Santuario; si le concedia salud, y á las ultimas palabras de su promessa, y voto; empeçò á sentir templança en la calentura, y pausa en el dolor; continuandose de fuerte la mejoría, que dió lugar al cumplimiento del voto en Aranzazu, donde refirió el caso; jurando, *in Verbo*

Se

40 Lib. 3. Parainfocelste

dose en quietud; y folsiego, dixo à la Purissima Reyna estas palabras: No merezco Señora me oxgais por mis muchas culpas, ni que vfeis de misericordia conmigo pues merezco castigo. Pero con todo fiando en vuestra piedad, me atrevo à suplicaros me concedais vida por aora, que yo ofrezco emplearla en servir à vuestro Hijo para la salvacion de mi alma; y tambien ofrezco ir à visitaros en romeria; llevando sobre mis ombros las bachas de cera, y esta mortaja, que està prevenida para mi entierro.

Repentina sanidad conseguida à la invocacion de nuestra Señora.

§ 3. Acabò estas razones, y quedò con algun folsiego, como dormitando. Entraron los que le asistían; juzgando que aquel reposo, y quietud era de difanto ya. Así que llegaron à su cama; levantò el grito; diciendo en Vasquence: *Levea la Jaguico naiz, eta alan eguin gœdet.* Que en Castellano es: *Levantarme luego; y lo harè así.* No solamente mostrò en las voces estos alientos, sino tambien en la valentia, y fortaleza de los miembros; porque hallandose libre de todo accidente aquel dia, el siguiente fue à la Iglesia Parrochial con nõ menòs admiracion de los de su casa; que de los vezinos; que juzgandole ya muerto; mas que sanidad les parecia resurreccion tal prodigio. Mas reconociendo todos ser obra de la Santissima Imagen de Aranzazu tal maravilla; glorificaron à su soberano Hijo en tal Madre, que tal salud sabe prestar à los hombres; para mayor gloria; y culto de su Templo; adonde fue luego convaliente, y robusto el dicho Juan de Aguirre; llevando al ombro la mortaja; y cera ofrecida; que pesò quarenta y nùeve libras; ofreciendolas para que ardieran en la Capilla de la Virgen Purissima, cuyo favor, y remedio, vivió siempre en la memoria de este hombre, obligandole el recuerdo de tamaño beneficio, à perpetuarse en la devocion de MARIA; y observancia de las obligaciones de Christiano.

Co.

26 Lib. 3. Parainfo Celeste.

mercedo castigo. Pero con todo fiando en vuestra piedad, me atrevo à suplicaros me concedays vida por aora, que yo ofrezco emplearla en servir à vuestro Hijo para la salvacion de mi alma; y tambien ofrezco ir à visitaros en romeria; llevando sobre mis hombros las hachas de cera; y esta mortaja, que està prevenida para mi entierro.

Repentina fanidad, conseguida à la invocacion de nuestra Señora.

53. Acabò estas razones, y quedò con algun sueño, como dormitando. Entraron los que le asistían juzgando, que aquel reposo, y quietud era de difunto ya. Así que llegaron à su cama, lebantò el grito, diciendo en Vasconçe: *Vereala jaiquirconaiç, eta ala equingodet.* Que en Castellano es: *Levantareme luego, y lo harè assi.* No solamente mostrò en las voces estos alientos, sino tambien en la valentia, y fortaleza de los miembros, porque hallandose libre de todo accidente aquel dia; el siguiente fue à la Iglesia Parroquial, con no menos admiracion de los de su casa, que de los vezinos; que juzgandole ya muerto; mas que sanidad, les parecia resurreccion, tal prodigio. Mas reconociendo todos ser obra de la Santissima Imagen de ARANZAZU, tal maravilla; glorificaron à su Soberano hijo, en tal Madre, que tal salud sabe prestar à los hombres, para mayor gloria, y culto de su Templo; adonde fue luego convalciente, y robusto el dicho Juan de Aguirre, llevando al hombro la mortaja, y cera ofrecida, que pesò quarenta y nueve libras, ofreciendolas para que ardieran en la Capilla de la Virgen purissima; cuyo favor, y remedio, vivió siempre en la memoria de este hombre; obligandole el recuerdo de tamaño beneficio, à perpetuarle en la devocion de MARI A, y observancia de las obligaciones de Christiano.

En todas partes, obra milagrosamente nuestra Señora de Aranzazu.

Fray Placido Gutierrez, Monge Benito, sano por nuestra Señora de Aranzazu.

54. Como la gracia, y piedad de MARI A, no se ciñen à margenes, no se estrechan sus remedios à solo los payes de Cantabria; sino que saliendo de sus rayas, aun à los estranos (si alguno lo puede ser de su abrigo) participa la salud, y socorro con abundancia. El Padre Maestro Fray Placido Gutierrez, Hijo del gran Patriarca San Benito, viviendo en el Colegio de San Vicente de Salamanca; donde era Procurador mayor, y juntamente Prelado de aquella casa, padeciò por los años de mil y seiscientos y quarenta y siete, el accidente de una calentura continua, y achaque colico; de que desauiciado ya, se avia prevenido para morir con todos los Sacramentos de la Iglesia. Conversando Religiosamente un dia con Fray Pedro Barambio, entre otras palabras de edificacion, y ternura, le refirió algunos milagros de los innumerables que Nuestra Señora de Aranzazu, avia obrado con dolientes; y enfermos, que en los ultimos aprietos de sus achaques, avian ofrecido, y votado ir en peregrinacion à su Templo. Alentando con esta platica al Maestro; prometió à MARI A visitar su Santuario, si le concedia salud, y à las ultimas palabras de su promessa, y voto, empeçò à sentir templança en la calentura, y pausa en el dolor; continuandose, defuerte la mejoría, que diò lugar al cumplimiento del voto en Aranzazu, donde refirió el caso; jurando, *in Verbo*

Sa.

2.2.6. Luzuriagak dakartzan bestelako hitz solteak

Luzuriagaren lanean oso nabarmena da, bestalde, hainbat izen nagusiren etimologiak emateko zaletasuna; etimologia horietarik zenbait ezagunak dira oso eta egileak handik eta hemendik bildu zituen bere libururako.⁷⁴ Gamarrarentzat Arantzazuko Ama Birjinaren izenaren jatorrian beronen irudia aurkitu zuen artzain gazteak botatako *arantzán zu* harridura esaldia nola zegoen esana dugu lehenago, esaterako: Luzuriagak, bada, iritzi hori bera dakar bere lanean (1686: 1 / 19-20; 1690a: 1 / 12-13; 1690b: 1 / 19-20; 1690c: 1 / 12-13).⁷⁵ Oñaztarren eta ganboarren bandoen izenei ere egoera jakin batean norbaitek esandako hitzetan bilatzen die iturburua (aspaldian egiten omen zen ospakizun batean, nonbait, kandela batzuk goian eraman behar zirela edo behean eraman behar zirela, horren kariaz hasi omen ziren istiluak). Ganboarrek gainean eraman nahi omen zituzten; oñaztarrek, berriz, nahiago omen zuten behean eramatea (1686: 1 / 13-14; 1690a: 1 / 8-9; 1690b: 1 / 13-14; 1690c: 1 / 8-9).⁷⁶

Vnos dezian ser mejor y mas decente obsequio que se llevassen en los ombros los cirios alçando el grito y clamando: «Gaymboa, gaymboa. Por lo alto, por lo alto». Que oy sincopado se dize: «Gamboa». Como si se dixera: «Gañean bioa». Y desde entonces se dize: «Lugar de Vlibarri Gamboa». Otros esforzando el clamor pedian que se llevassen á pie ò sobre las manos vozeando: «Oñez, oñez. À pie ó por lo bajo».

Aurrerago zentzu gehiegi gabeko beste zenbait etimologia ere badakartza. Toponimook *Hendo* delako azti baten izenetik letozke esaterako: *Hendaya*, *Indomendia*, *Indagañeta* (1686: 2 / 51; 1690a: 2 / 33; 1690b: 2 / 51; 1690c: 2 / 33). Zuzenagoak edo guxtienez itxura hobekoak dira beste zenbait toponimo hizpide hartuta ematen dituen etimologiak: *Vribarri* 'pueblo nuevo' (1686: 1 / 9; 1690a: 1 / 6; 1690b: 1 / 9; 1690c: 1 / 6), *Oñate* 'puerta de pie ó pie de puerta' (1686: 1 / 39; 1690a: 1 / 24-25; 1690b: 1 /

⁷⁴ Luzuriaga Diego Honel izeneko fraide baten liburu bat argitaratzeaz ere arduratu zelarik, *Paranymphoan* ageri dituen joera berdintsuak liburu honi erantsi zion sarreran ere aurki ditzakegu. Adibidez Muru mendiari buruz hitz egitean ageri duen estilo barrokoa: «(...) irracional gigante ò desvanecido ovelisco que ansioso vebe al sol los primeros destellos y vrta al alba el liquido aljofar (...)» (1677: VII). Etimologia kontuak ere badarabiltza, Lazkanotarren deituraz egiten duen irakurketan: «Se compone de la dición ó voz antigua *las*, que en el idioma de los vascones significa aspero y resuelto ira ó ardimiento; y del castellano nombre *cano* que suena anciano prudente y maduro en la razon y consejo (...)» (1677: IX).

⁷⁵ Mexikoko edizioari aldaketa txikiren bat egin zitzaion ondoren etorri zirenetan; Donostiako bi edizioak inoiz izen honen ustezko etimologiari atxikiago datozkigu adibidez: *Aranzazu* (1686: 1 / 19) / *Aranzan-zu* (1690a: 1 / 12), *Aranzazu* (1686: 1 / 20) / *Aranzan-zu* (1690c: 1 / 12), etab. Omaetxebarriak Gamarra bera jotzen du etimologia honen sortzaile gorago aipatu den artikuluan (1956: 192-194). Cf. Villasante 1965: 125. Alabaina, Limako 1647. urteko goian aipatu liburu horretan ere etimologia bera irakur dezakegu. Cf. Satrustegi 1991: 29; Villasante 1992: 600; Unzueta 1994: 347-348.

⁷⁶ Lehenengo ediziotik hartua da behakoa. Ondorengo edizioetan, baina, baditugu zenbait gauza desberdin lehen edizio horrekiko; Donostiako bi edizioetan oñaztarren izena desberdin ageri zaigu esate baterako: *oñezinos* (1686: 1 / 14) / *oñazinos* (1690a: 1 / 9) / *oñezinos* (1690b: 1 / 14) / *oñazinos* (1690c: 1 / 9). Cf. García de Salazar 1984: 68-69. Bilbaogan García de Salazarrek idatzi arren geroago beste leku ugarian —Zaldibia eta Iastiren lanetan adibidez— errepikatu den istorio honi buruz eta euskarazko hitz horiei buruz zerbait aurki dezakegu (Bilbao 1948: 264).

⁷⁷ Jatorrizkoan: *Gañeambioa*.

39; 1690c: 1 / 24-25), *Lezazabale* 'cueba ancha' (1686: 3 / 91; 1690a: 3 / 57; 1690b: 3 / 91; 1690c: 3 / 57).⁷⁸

Luzuriaga zalea da halaber bere liburuan barrena han eta hemen agertzen zaizkion euskaraz kanpoko hainbat izen nagusiren etimologia emateko (Mexikoko lehen edizio-ko erreferentzia bakarrik ematen dugularik): *Cantabria* (1686: 1 / 2), *Sinai* (1686: 1 / 75), *Rodrigo* (1686: 2 / 9), *Miguel* (1686: 2 / 24), etab.

Luzuriagaren lanean ageri diren beste pare bat hitzez ere mintzatu nahi dugu hemen oraindik. Lehenbizi, Rodrigo de Balzategui Ama Birjinaren irudia aurkitu zuen artzainari ematen zaion izengoitia aipa genezake: *Ancho chapel* (1686: 1 / 19), *Ancho-chapel* (1690a: 1 / 12), *Anchochapel* (1690b: 1 / 18), *Ancho chapel* (1690c: 1 / 12).⁷⁹ Nafarroako Antso Abarka erregearen izenaren molde berbera du honakoak. Lehenengo osagaiari dagokionez: *Patxitonto* edo *Joanpraxko* moduko izenetan nahiz bestelako esatera eta esamolde batzuetan pertsona izen ezâgun eta arruntenak agertzea ohikoa izaten da eta horietakoa dugu, hain zuzen, hasierako osagaia goiko izengoiti horretan: *Antso* (eusk.), *Sancho* (gazt.).⁸⁰ Bigarrenik, Luzuriagak gutxienez bost aldiz darabilen hitza dugu hurrengoak: *Aquerlarre* (1686: 2 / 52; 1686: 2 / 52; 1686: 2 / 61; 1686: 2 / 61; 1686: 2 / 63), *Aquer Larre* (1690a: 2 / 34; 1690a: 2 / 34; 1690a: 2 / 39; 1690a: 2 / 39; 1690a: 2 / 40), *Aquerlarre* (1690b: 2 / 52; 1690b: 2 / 52; 1690b: 2 / 61; 1690b: 2 / 61; 1690b: 2 / 63), *Acker Larre* (1690c: 2 / 34; 1690c: 2 / 34; 1690c: 2 / 39; 1690c: 2 / 39; 1690c: 2 / 40). Donostiako bigarren edizioan den grafia —*Acker Larre*— genuke hor oroz gain aipagarri.

* * *

Laburbilduz, Luzuriagaren testu hauetan aipagarri diren alderdi batzuk nabarmendu nahi ditugu lan hau bukatu aurretik. Gamarrari hartu diona delarik bere lanean darraren euskal testuetan luzeena eta gainera ia erabat bere horretan eusten dionez, Luzuriagaren bertsoian ez legoke ezer asko markatzea merezi lukeenik, salbu, hori bai, honako hitz honetan egiten duen aldaketa: *sinesten* > *sinisten*. Horrezaz gain bi hitz hauetan egiten den banaketa izan daiteke, agian, aipagarri: *poderosoagana* > *poderoso agana*, *redentoreagan* > *redemptore agan*. Gainerako testuetan, berriz, erabateko laburrak direnez hortik gauza handirik aterako dugunik pentsatu ezin bada ere, tartean badira zenbait hitz esanguratsu eta egilearen hizkerari buruz zenbait datu ematen digutenak. Fonetika-fonologia alderdiak ukitzen dituzte honakoek: *gañean*, *naiz*, *saguico*. Izenaren inguruan: *zeugan*, *esperanzea*. Deigarri egiten da, bestalde, honako bikotea: *alan* / *vereala*. Aditzaren morfologia aldetik, halaber, badira zenbait gauza aipagarri: *det*, *degu*, *bioa*, *saguico*.

⁷⁸ Mexikoko lehen edizioan ageri diren bezala ematen ditugu aurreko hitzak eta euren itzulpena. Donostiako bi edizioetan oraingoan ere azken izen hori nola «egokititu» den aipa genezake: *Lezazabale* 'cueba ancha' (1686: 3 / 91) / *Leize zabala* 'cueba ancha' (1690a: 3 / 57) / *Lezazabale* 'cueba ancha' (1690b: 3 / 91) / *Leyze zabala* 'cueba ancha' (1690c: 3 / 57). Cf. 75 & 76. oharrik.

⁷⁹ Gamarrak: *Ancho Chapel*. Cf. Villasante 1965: 126.

⁸⁰ Oihenarten atsoitz hau begira adibidez: *Anxo limosnari, vrde ebatsiaren oinac demaza beharrari* 'Ancho (c'est le nom propre d'un homme) est vn grand saiseur d'aumosnes, il donne au pauvre les pieds du pourceau qu'il a dérobé' (1656: 4 & 49).

“Konbinazio” hau, gure aburuz, zalantza gabe eremu jakin bateko euskarari dagokio eta are gehiago idazlea nongoa zen dakigula: Arabako euskara da hor ageri zaiguna. Gipuzkoako Deba ibarreko herri batzuetan ere ezaugarri horiek, gehienak behintzat, aurkitu ahal direla ere ezin da ahantzi, jakina: K. Zuazo irakaslea izan da datu hori aipatu diguna eta zonalde horretako euskarak hegoaldeko —Arabako lurretako— hizkerekin duen loturaz ohartarazi gaituena. Aramaioko Barrutiagan eta Gipuzkoan —XVII. mendeko— *j-* ez-tarkari gisa ahoskatzen zela baldin badakigu, ordea, aipatutako hitzen artean bada bat hemen ematen ditugun testuak, gure ustez, iparralderago hitz egiten zen euskaratik bereiziko lituzkeena: *saguico* ‘jaikiko’. Gipuzkoan halako zerbait ezinezko deritzogu garai hartarako. Cf. Mitxelena 1978: 393-394.

Goragoko zerrendan hitzen bat nabarmendu behar balitz partizipio hau gailentzen baita, izan ere, beste guztien gaintik (Arabako beste testuek argitzen ez duten ezaugarri baten berri ematen baitigu). Arabako euskararen edo honen eremuko eskualde batean behintzat —Mendebaldea alde batera uzten dugularik— *j-* ahoskatzen zen modua argitzen lagundu lezake hitz honek hutsa ez bada behintzat (*jaguico* > *saguico*): *xagiko* litzateke grafia horren azpian dagoena.⁸¹ Gipuzkoan ezaguna bide zen ordurako halako hitzetan ahoskera belarea eta ez dakigu soinu hau arabarren euskararen ere hedatu zententz. Cf. *FHV* 167-178. Sabandoko Gamizen adibideek ez digute arazoa argitzen: *jotzi* (200), *jantzi* (201), *juango* (202), etab. Cf. *jucatzera* ‘xukatzera’ (201). Araiaiko Garcia de Albeniz: *joateco* (123).⁸² Luzuriagaren jaioterriaren inguruan egun euskaraz hitz egiten den eremuan —Leintz edo Oñati aldean— ahoskera belarea dagoenez, baina, ahoskera hori hortik hegoaldera noizbait ezagutu izana ere baliteke:⁸³ *saguico* idazkerak oraindik soinu belarea hedatu gabe zela esaten digu alabaina.⁸⁴

Bukatzeko, Luzuriagaren Donostiako edizioek dituzten aldaketak —Donostiako edo inguruko fraideren batek eginak beharbada— aipatu behinik egin nahi ditugu. Adibidez, Donostiako bi edizioek aldatu egin dute lehen edizioa hitz honetan: *atsoa* (1686: 2 / 45), *azçoa* (1690a: 2 / 29), *atsoa* (1690b: 2 / 45), *azçoa* (1690c: 2 / 29). Cf. 38. oharra. Donostiako <ç> grafiak gaurko <tz>ren kidea lirudike: Donostian fonetika aldetik ordurako halako nahasketa gerta zitekeenik ez dugu uste, ordea, eta grafia mailako arazoa litzateke gehiago hemengo. Donostiako bigarren edizioan ageri den beste grafia bitxi baten berri ere eman dugu gorago, bestalde: *Acker Larre*. Donostiako edizioetan hitzen bat nola egokitu den ere gorago, 78. oharrean, mintzagai izan dugularik, bestalde, mendebalde kutsuko beste zenbait hitzek izan dituzten aldaketak ere ez dira

⁸¹ Landuchiok: *jagui* ‘leuantarse’ (144). Landuchiorena [j] ahoskatu behar da ziurrenik, hiztegi berean diren beste hitzen antzera: *jorraya* ‘açadon’ (51), *jasçi* ‘apearse’ (62), *jatea* ‘comida’ (84), etab. Cf. Landuchio 1562. Portalengan: *Iangoycoa* (175), *jaguia* (175), etab. Cf. Kerejeta 1991.

⁸² Goikoetxea 1982 eta Altuna 1995 edizioen arabera ematen ditugu orain ere azken bi testuotatik atera diren adibideak.

⁸³ Gipuzkoako bi bailara horien artean ere egoera ez da guztiz berdina, ordea, jarraian ematen diren adizkiak ikusita: Leintz *jaku* / Oñati *xaku* ‘zaigu’, Leintz *jatzu* / Oñati *xatzu* ‘zaizu’, etab. Adizkiotan Oñatin aurkitzen dugun sabaikaria, jatorriz, *xagiko* hitzaren hasieran denaren desberdina bada ere garbi ikus dezakegu, adizki horietan, aipaturiko bi eremuetan lehenak belarizazio prozesua urrunago eraman zuela bigarrenak sabaikaria hobeto mantentzen zuen bitartean.

⁸⁴ Nafarroan Arabatik gertu samarrera iristen da gaur egun ahoskera sabaikatu honen eragin eremua. Cf. *FHV* 169-170. Luzuriagak *saguico* dakarren bitartean: Uharte-Arakilen *xegi* adibidez, etab. Cf. *OEH* s. u. *jaiki*.

ahaztekoak: *alan* (1686: 3 / 40) > *ala* (1690a: 3 / 26), *saguico* (1686: 3 / 40) > *jaiquico* (1690a: 3 / 26). Gamarraren eta Luzuriagaren testuetan ez diren zenbait forma berri ageri dira bertan, gainera: *ene* (1686: 2 / 61) > *nere* (1690a: III), *euci* (1686: 2 / 61) > *utzi* (1690a: 2 / 39).⁸⁵

* * *

Azken ohar gisan

Betolatzta ondategin

Gamarrari buruzko datuen bila nembilela egile arabar honen biografiari dagokion eta orain arte, niri bederen, ezezagun zitzaidan datu batekin egin nuen topo aipatu herriko eliza liburuetan: Betolatzta Ondategin egon zen apaiz, liburu horien arabera eta artean lizentziatu zen garaietan, hiru urte eta ia hiru hilabetez (1582-1585). Ondategiko lehenengo sakramentu liburuan dotrinagile honek bertan sinatu zuen lehen bataio agiria ikus dezakegu (20r) (1582-06-18):

A diezocho de junio año vt supra baptize yo el Liçen(çia)do Joan Perez de Betolaça residente en Hondategui a Joan hijo de Joan Vrtiz de Verricano y Madalena su muger. Fueron sus padrinos el Bachiller Joan Lopez de Sarraua y Maria Vrtiz muger de Joan Beltran scriuano. Y por la verdad firme de mi nombre.

El Liçen(çia)do Betolaça

Betolatzaren deituraren ondorengo "residente" horrekin agerian geratzen da haren egoeraren behin-behineko izaera eta bera ez genuela, inolaz ere, herriko erretorea. Ondategin "El Bachill(e)r Joan Gonçalez" sinatzen zuen apaiz bat zen garai hartan kargu horren jabe eta agiriak batak zein besteak sinatzen zituzten. Betolatzak "residente" izateari utzia zion, nonbait, bigarren bataio agiria sinatu zuenean (41r) (1583-02-27):

En veinte y siete de hebrero año de mill y quinientos y ochenta y tres baptize yo el Liçen(çia)do Joan Perez de Betolaza a Anna hija de Pedro de Çarate y Mari San Juan su muger vezinos de este lugar de Hondategui. Fueron sus padrinos el Bachiller Joan Lopez de Sarraua y Aşçensi muger de Joan Miguel de Hondategui. Y por ser así verdad lo firme.

El Liçen(çia)do Betolaza

Betolatzta, erretorea hil edo lekuz aldatu zenean, herriko "cura" moduan ageri zaigu, haren ordeztu, hurrena (41r) (1583-11-17):

En dizesiete de nobiembre año de mill y quinientos y ochenta y tres baptize yo el Liçen(çia)do Joan Perez de Betolaza cura de este Lugar de Hondategui a Martin hijo de Pero Saenz de [...] y Anna su legitima muger vezinos del d(ic)ho Lugar de Honda

⁸⁵ Mitxelena Luzuriagak berak egindako aldaketatzat jotzen du azkeneko hau lehenago ere aipatu dugun arrazoa dela bitarteko: Mexikoko lehen edizioa erabili ez zuelako. Cf. *FHV* 100.

regui. Fueron su padrinos el Bachiller Joan Lopez de Sarraua y Madalena viuda muger que fue de Pero Vrtiz de Coçina sea en gloria. Y por la verdad lo firme.

El Liçen(çia)do Betolaza

Betolatzak bi urte edo pasatuko zituen hemen erretore lanetan; Ondategin sinatu zuen azken bataio agiria honako hau litzateke (43v) (1585-09-08):

En el Lugar de Hondategui a 8 del mes de septiembre año de mill y quinientos y ochenta y çinco yo el Liçen(çia)do Joan Perez de Betolaza cura de este Lugar de Hondategui baptize a Maria hija de Joan Vrtiz de Çarate y Maria Beltran su legitima muger. Fueron sus padrinos el Bachiller Joan Lopez de Sarraua y Catelina de Vnçabe. Y por la verdad lo firme.

El Liçen(çia)do Betolaza

Ondategiko sakramentu liburuetan diren bestelako agiri guztiak —ezkontzak, heriotzak...— begiratu ditut halaber baina horietan ez da aurreko datuei zerbait erantsiko dien ezer berririk. Ondategiri lotutako beste inolako agiri motarik ez dut erabili: Arabako Protokoloen Agiritegian edo beste nonbait egon litezkeen bestelako datuen inguruan, beraz, ezertxo ere ez dakit.

3. Aipamenak

- Altuna, F., 1995, "Acto contriciocoa eriotzaco orduracò: Garcia de Albeniz araiarraren araberazko eskuizkribua (1778)", *ASJU* 29: 1, 83-132.
- Aperribai, B., 1941, "El creador del Paraninfo Celeste", *Arantzazu* 21: 216, 3.
- Apeztegi, K. & Garro, A. (arg.), 2000, *Gure oroigarrii begiraturuz*, Donostiako Elizbarrutiko Museoa, Donostia.
- Bilbao, J., 1948, "La cultura tradicional en la obra de Lope García de Salazar", *Eusko-Jakintza* 2, 229-264.
- , 1974, *Eusko Bibliographia* 5, Auñamendi, Donostia.
- Elustondo, J. A., 2001, "Franciscanos en Arantzazu: 500 años", *Arantzazu* 81: 818, 20-23. *FHV* = Mitxelena ²1977.
- Garate, J., 1961, "Juicios y glosario vasco-latino de Buenaventura Vulcanius", *Euskera* 6, 239-245.
- García de Salazar, L., 1984, *Las bienandanzas e fortunas* 4, Bizkaiko Foru Aldundia, Bilbo.
- Goikoetxea, J., 1982, *Juan Bautista Gamiz Ruiz de Oteo. Poeta bilingüe alavés del siglo XVIII*, Arabako Foru Aldundia eta Euskaltzaindia, Gasteiz.
- Honel, D., 1677, *Avisos para el alma y caminos para el Cielo*, Martín de Huarte, Donostia.
- Juaristi, J., 1986, "El Cantar de Beotibar, ¿un romance noticiario vasco?", *ASJU* 20: 3, 845-855.
- Kerejeta, M. J., 1991, "Notas sobre las poesías premiadas en Pamplona en 1609 y 1610", *Memorie* 1, 175-183, *ASJU*ren Gehigarriak (14. zenbakia), Gipuzkoako Foru Aldundia, Donostia.
- Knörr, H., 1998, *Arabako euskarari buruz jakin behar dena*, Caja Vital Kutxa Fundazioa, Gasteiz.
- & Zuazo, K. (arg.), 1998, *Arabako euskararen lekukoak: ikerketak eta testuak*, Eusko Legebiltzarra, Gasteiz.
- Lakarra, J. A., 1986, "Bizkaiera zaharra euskalkien artean", *ASJU* 20: 3, 639-681.
- , 1996, *Refranes y Sentencias (1596): ikerketak eta edizioa*, Euskaltzaindia, Bilbo.

- Landuchio, N., 1562, *Dictionarium linguae cantabrigae* (1562), Manuel Agud & Luis Mitxelena-ren edizioa, ASJUren Gehigarriak (3. zenbakia), Gipuzkoako Foru Aldundia, 1958, Donostia.
- Lekuona, J. M., López de Luzuriaga, J. I. & Narbaiza, A., 1992, *Kopla zaharrak*, Ego Ibarra eta Eibarko Udala, 1992, Eibar.
- Lizargarate, J. R. de, 1876, *Ensayo para una colección de memorias de hombres célebres, prelados, escritores y sujetos notables en virtud y doctrina naturales de Guipúzcoa*, Rafael Ricci, Florentzia.
- Lohmann, G., 1956, "Poesías vascas en Lima en el siglo XVIII", *BAP* 12: 4, 417-422.
- Luzuriaga, J. de, 1686, *Paranymphe Celeste*, Herederos de la Viuda de Bernardo Calderon, Mexico.
- , 1690a, *Paraninfo Celeste*, Pedro de Huarte, Donostia.
- , 1690b, *Paranymphe Celeste*, Juan Garcia Infanzon, Madril.
- , 1690c, *Paraninfo Celeste*, Pedro de Huarte, Donostia.
- Mikoleta, R., 1653, *Modo breue de aprender la lengua vizcayna*. Fidel Fitaren edizioa, V. Dorca, 1880, Girona.
- Mitxelena, L., 1964, *Textos arcaicos vascos*, Minotauro, Madril (= *TAV*).
- , 1977, *Fonética Histórica Vasca*, ASJUren Gehigarriak (4. zenbakia), Gipuzkoako Foru Aldundia, Donostia (= *FHV*).
- , 1978, "Miscelánea filológica vasca" 2, *FLV* 10: 30, 389-413. Berrikiago: *Palabras y textos*, UPV-EHU, 1987, Gasteiz, 387-410.
- , 1987, *Diccionario General Vasco. Orotariko Euskal Hiztegia*, Euskaltzaindia, Bilbo (= *OEH*). *OEH* = Mitxelena 1987.
- Oihenart, A., 1657, *Les proverbes basques recueillis par le Sr. d'Oihenart plus les poesies basques du mesme auteur*, Paris. Argitalpen facsimilea, López Mendizabal, 1936, Tolosa.
- Omaetxebarria, I., 1956, "Arantzazu-izena", *BAP* 12: 2, 191-195.
- Ruiz de Larrinaga, J., 1923a, "La imprenta en San Sebastián. Primicias bibliográficas (1672-1700)", *Euskalerrriaren Alde* 13, 121-129.
- , 1923b, "Bibliografía retrospectiva. La primera historia de Aránzazu", *Euskalerrriaren Alde* 13, 401-409.
- , 1949, "Curiosidad bibliográfica. Impresos en Vizcaya, Guipúzcoa y Álava hasta el año 1901 al margen de nuestras bibliografías clásicas", *Homenaje a D. Julio de Urquijo e Ybarra* 2, *BAP* en ale berezia, 49-110, Donostia.
- Satrustegi, J. M., 1960, "Versos satíricos vascos del año 1619", *Príncipe de Viana* 78-79, 137-144.
- , 1991, "Retazos de la historia menuda de Arantzazu", *Arantzazu* 69: 709, 29-30.
- Sorarrain, G. de, 1891, *Catálogo de obras euskaras*, Bartzelona. Bigarren edizio facsimilea, Caja de Ahorros Vizcaína, 1984, Bilbo.
- TAV* = Mitxelena 1964.
- Unzueta, A., 1982, "Nuevos datos sobre el reformador de ermitaños y poeta vasco Juan de Undiano", *FLV* 14: 38, 329-337.
- , 1994, "Fragmentos euskéricos en un libro desconocido sobre la Virgen de Aránzazu", *Sancho el Sabio* 4, 343-351.
- Uribe, A., 1996, *La Provincia Franciscana de Cantabria* 2, Editorial Franciscana Aránzazu, Arantzazu.
- Villasante, L., 1965, "La Historia de Aránzazu atribuida al P. Gaspar de Gamarra", *Scriptorium Victoriense* 12, 74-173.
- , 1992, "Ameriketean euskal testu zaharrak Arantzazuko Ama Birjinari buruz", *Euskera* 37: 1, 591-602.
- Vinson, J., 1888, "Un vieux texte basque du XVIIe siècle", *RLPhC* 21, 57-74.

- , 1891, *Essai d'une bibliographie de la langue basque*, J. Maisonneuve, Paris. Urquijoren oharrez hornituriko argitalpena, *ASJUren Gehigarriak* (9. zenbakia), Gipuzkoako Foru Aldundia, 1984, Donostia.
- Zamora, H., 1990, "Contenido franciscano de los libros registro del Archivo General de Indias (1651-1700)", *Actas del III Congreso Internacional sobre los Franciscanos en el Nuevo Mundo (siglo XVII)*, *Archivo Ibero-Americano* 50: 50, 183-322.
- Zuazo, K., 1999a, "Arabako euskararen kokagunea", *FLV* 31: 80, 165-184.
- , 1999b, *Arabarrak Euskararen Herrian*, Arabako Foru Aldundia, Gasteiz.
- Zubizarreta, K., 2001, *Frantziskotar bizitzaren hasiera Arantzazun*, Arantzazu, Oñati.